

Ярослав ФАЛЬКО
(м. Київ)

**Етимологічні "п'ятихвилинки" на уроках мови –
ефективний засіб поглибити знання
та кругозір молодших школярів**

Етимологія (від грецьких *etimon* – "істина" й *logos* – "слово", "наука") – одна з найцікавіших глав у розкішній книзі порівняльного мовознавства, і якщо й поступається за популярністю якомусь розділу лінгвістики, то хіба що – ономастиці, яка розповідає нам про наші імена та прізвища.

Та попри те, що історія винайдення слів, таємниця їх народження завжди викликає непідробну цікавість і в дорослих, і в школярів, етимологія – досить складний розділ мовознавства. Він – не для першачків, та й учням дев'яти-десяти років про походження слів краще розповідати в полегшеній формі. Отож, наші публікації – "інформація до роздумів" тільки для вчителів. А як подати її школярам, – це вже суто методичне завдання, тут все залежить від творчих підходів учителя. Думаємо, для того,

щоб зацікавити школярів, спочатку можна пояснити дітям, що означають їхні імена. Скажімо, Софія – "мудра", Соломія – "та, що несе мир і злагоду", Ірина – "спокійна", Андрій – "мужній", "хоробрий", Юрій – "юний", "молодший син", а Микола – "переможець". Так учні зрозуміють, що кожне слово має своє "таємне" значення. Його й можна трактувати як етимологію.

Загалом же, переконані, що введення у полотно уроку етимологічних вправ обов'язково викличе у молодших школярів цікавість, підвищить їхній інтерес до рідного слова, до мови, поглибить знання та кругозір учнів. Саме тому в цьому номері журналу ми й розпочинаємо публікувати цикл коротких етимологічних нарисів.

... У серпні ми відзначаємо День Незалежності. Оскільки головний правовий документ будь-якої суверенної держави – її Конституція, то першу етимологічну публікацію ми вирішили присвятити поясненню слів, взятих із тексту Основного Закону. Так, у преамбулі Конституції ми зустрічаємо такі слова: *Україна, народ, громадянин, держава, соціальний, унітарний, вітчизна, суверенний, політика*. Отож, із них і почнемо.

Етимологія назви нашої країни, як вважають учені, ще остаточно не з'ясована, тож пояснювати школярам найбільш вірогідну версію "народження" назви *Україна* важливо вже хоча б тому, що й досі, на жаль, широко побутує гіпотеза, яка наполягає – назва походить від слова "окраїна". Цю тезу можна часто зустріти не лише у численних вправах із параісторичної белетристики, які гуляють в Інтернеті, а й у поважних словниках (наприклад, Фасмер, 1986–1987) і навіть у підручнику з історії України Ореста Субтельного.

Україна. Відразу ж скажемо, що справу заплутав російський історик і знаний письменник Микола Карамзін, який у своїй багатомній "Історії держави Російської" (вийшла в 1816–1829 рр.) і навів версію про "окраїну". На Карамзіна досить часто й посилаються, не враховуючи одну цікаву особливість його "Історії". Річ у тому, що в часи, коли Микола Михайлович писав свій опус, джерельна база була ще бідною, а тому письменник багато чого просто... вигадав. Настільки багато понавигдавав, що згодом один французький історик радив колегам із Петербурга: "Якщо ви прагнете написати справжню історію своєї країни, то перш за все... спаліть усі фоліанти "Історії" Карамзіна" (Яковенко, 2012).

Отже, версія письменника про "окраїну" – не більше, ніж фантазування пана Миколи. Але яке ж слово лягло в основу назви нашої країни?

У письмових джерелах назва "Україна" вперше згадується в Іпатському списку "Літопису Руського", в запису за 1187 рік, у розповіді про смерть улюбленця народу переяславського князя Володимира Глібовича: "І плакали по ньому всі переяславці... За ним же багато Україна потужила" (Махновець, 1990). Як бачимо, вже у XII столітті територію країни літописець упевнено називає знайомою нам усім назвою.

Поглиблено вивчав традицію вживання назви *Україна* в літописах доби Київської Русі та хроніках часу входження українських земель у склад Великого князівства Литовського відомий громадський і політичний діяч, вчений Сергій Шелухін (1864–1938). Його аналіз засвідчив, що в ті часи *українами* називали всі землі й вотчини, тобто, і всю територію сучасної України, й окремі історичні регіони, й деякі феоди (удільні князівства). В останніх двох випадках літописці до назв історичних земель частенько додавали назву *Україна* (скажімо, Галицька Україна). У роки Української революції (1648–1657), часи Богдана Хмельницького, ця народна назва стає офіційною – її часто використовують у документах і універсалах гетьмана. І хоча водночас вживають і давню назву – Русь (цю традицію в XVI–XVIII століттях підтримує освічене київське духовенство), в живому мовленні та в народних піснях і козацьких думках "перемагає" *Україна*. Пригадаймо, наприклад, слова відомої в XVII столітті пісні: "Ой,

Морозе, Морозенку, славний ти козаче! За тобою, Морозенку, вся Україна плаче!"

Таємницю походження назви вирішив лінгвістичний аналіз проблеми. Вчені довго й уперто не звертали увагу на те, що в літописах Київської Русі назву країни писали так – *оукраїна*. Першим звуком цього слова був давній дифтонг, який вимовляли ближче до звучання сучасного звуку *и*. Отже, *и*, а зовсім не *о*! І цей звук був коренем слова! Тим часом, в *окраїні* перший звук – це префікс, який злився з іменником *край*. Лінгвісти ж знають, що в ті давні часи "префікси ще не були елементами морфологічної будови слова й виступали як самостійні члени речення, виявляючи тільки тенденцію до примикання до іменних або дієслівних основ" (Купчинський, 1981; 84). Іншими словами, поняття *окраїна* – порівняно молоде й не могло лягти в основу старовинної назви, воно виникло набагато пізніше (Скляренко, 1991; Півторак, 2004).

Виходить, до того, як у мові виникло поняття *окраїна*, існувало слово-омонім? Саме так! І цей омонім вчені таки виявили у давніх текстах. Це – праукраїнський іменник *ukrajь*! Він означав те саме, що й сьогодишнє *край* – наша земля, рідне село чи місто, батьківщина. Існування цього іменника саме в такому значенні підтверджують і дані компаративістики. Так, албанська мова запозичила це слово в переселенців із сучасних українських теренів, які в V–VI століттях масово переселялися на Балкани, й це слово й досі вживається на позначення мікротопонімів – якогось одного гірського села, полонини в Албанських Альпах або невеличкого клаптика землі в долині річки. Про те, що іменник *ukrajь* набагато старіший за майже сучасну *окраїну* свідчить і те, що воно починається з голосного, відкритим складом. Річ у тому, що задовго до того, як було написано "Слово о полку Ігоревім", в давньоукраїнській мові з'явилися т. зв. протетичні приголосні – звуки *в, г, ж*, які не мали семантичного значення, а лише "закривали" у деяких словах їх початкові голосні звуки. (Півторак, 1988; Шевельов, 2002). Чому в нашому випадку протетичний *В* не "закрив" голосний *У*? Мабуть же, тому, що *Україна* дуже рано стала "прізвиськом" великої країни, усталеною назвою, а тому мовці – ровесники автора "Слова о полку..." вже не могли змінювати його звучання (Суперанская, 2012).

Сама ж назва утворилася за допомогою суфіксального словотворення. До кореня слова – *україн-* додався стародавній суфікс *-ин*, за допомогою якого наші пращури утворювали слова на позначення простору, просторових уявлень (Батьківщина, долина, рівнина тощо), та закінчення жіночого роду (*-а*). Тобто, назву нашої країни можна перекласти як *Рідний край, Своя земля, Батьківщина*.

На закінчення – кілька історико-філологічних зауважень. І сьогодні в деяких ЗМІ можна прочитати, що Україна – це продукт виключно радянської історії. Мовляв, до 1922 року країни з такою назвою не існувало. Що ж, у XIX столітті в офіційно дійсно превалював грецизм – Мала Росія. Українські опозиціонери XVIII–XIX століть наполягали на давній назві – Русь (Плохій, 2012), а Михайло Грушевський у 1895 р. пропонував інновацію – Україна-Русь. Однак в усному мовленні й у фольклорі вживалася народна назва. Не дивно, що перший наш літературно-мистецький і науковий журнал називався "*Украинский вестник*" (його ще у 1816–1819 рр. видавав гурток вчених Харківського університету). Тільки Україною називав

рідну землю Тарас Шевченко ("Кобзар" побачив світ у 1840 р.). У 1893 році виходить збірка віршів, на обкладинці якої стоїть гордий псевдонім – Леся *Українка*. Поетеса запозичила його в рідного дядька – Михайла Драгоманова, який ще у 70-х роках XIX століття підписував свої публіцистичні статті псевдонімом Українець.

Отже, не дивно, що така довга традиція вживання назви країни й призвела до того, що Центральна Рада, оголошуючи своїм І Універсалом від 23 червня 1917 року появу на карті Європи нової республіки, назву країни не обирала – це була давня народна назва, Україна!

Народ. Слово складається із префіксу "на-" й іменника "рід".

За допомогою префіксу "на-" утворювалися слова, що уточнювали місце, де знаходився об'єкт (Купчинський, 1981; 84–85).

Іменник "рід" – індоєвропейського походження, він існує у багатьох мовах. Це слово виникло в епоху появи землеробства й означало *той, що росте, той, що вже дозрів, виріс*. Дещо пізніше почало позначати поняття *старий* (урожай) – як антонім, антитеза щойно посадженому зерну, тобто *молотому, майбутньому врожаю* (ЕСУМ, 1982–2012). Саме у значенні *старий* слово й стали вживати на означення поняття *пращури, батьки, старі* та, зрештою, – й поняття *рід*.

Щоправда, за припущенням відомого радянського лінгвіста Олега Трубачова, можливо, що первісно слово *рід* звучало як *ordi ordu*, й означало *син* або *внук*, буквально – *той, що вже виріс* (Фасмер, 1986–1987). Якщо так, то сучасне звучання іменник отримав у часи, коли у слов'янських мовах відбувався складний фонетичний процес, у ході якого звукосполучення *ol* й *ort* (де *t* – будь-який приголосний звук) перетворилися на сполучення *lot* та *rot* (Півторак, 1988; Шевельов, 2002).

Отже, *народ* – це люди, які живуть на батьківщині (буквально – *на тих же місцях*) своїх дідів і батьків, які у порівнянні з синами й онуками – завжди *старі*. А за гіпотезою Олега Трубачова, *народ* – це люди, які живуть там, де вони народилися, росли та змужніли.

Вітчизна. Цей іменник походить від праслов'янського слова *отьсь*, яке поступово зазвучало як *отець*. Але як воно перетворилося на таке несхоже на вихідне – *Вітчизна*?

Процеси трансформації слова розпочалися ще до утворення Київської Русі. Спочатку в праукраїнській мові з'явилися т. зв. протетичні приголосні, які "закривали" початкові голосні звуки тих чи інших слів. Скажімо, якщо в російській мові залишилися *окно, уголь, есть, острый*, то в українській вони зазвучали інакше – *вікно, вугілля, їсти, гострий*. Вчені пояснюють появу протетичних тим, що в ті часи велика кількість слів закінчувалася голосним звуком, а тому, щоб уникнути немилозвучного збігу двох голосних (у кінці попереднього слова й на початку наступного), т. зв. хіатусу, й з'явилися ці приставні приголосні. Виник протетичний *v* і перед словом *отець*. Та в українській мові, як відомо, в закритих складах звук *o* переходить у голосний *i*. Слово зазвучало як *вітець, вітчм*. Далі до кореня (*вітч-*) додався суфікс *-изн* та закінчення жіночого роду (Півторак, 1988; Шевельов, 2002).

Держава. Це слово належить до фонду спільної індоєвропейської лексики. В античні часи означало – *міцно обіймаю, тримаю* та навіть *хапаю*. Цікаво, що ще в XIX столітті *державою* чоловіки називали своїх... дружин!

Сучасного значення слово набуло завдяки прадавнім юридично-правовим поняттям. Тоді вважали, що імператор, цар, король чи князь отримали владу від Бога, й говорили, що ті "тримають" певну територію як у покорі, так і для того, щоб дбати про підданих, які живуть у країні. Тобто, князь розумівся як *державець* (той, що тримає), а підвладна йому країна – як *державна* (та, яку тримають).

Конституція. У європейські мови слово ввійшло завдяки латині, цій *lingua franca* Західної Європи середніх віків та епохи Відродження. *Constitutio* означає "сталий", частіше – "устрій", "те, що канонізовано, стало нормою".

В українській та російській мовах цей термін – запозичення з польської. А безпосереднім автором цієї мовної інновації в 1704 році став відомий український вчений, богослов, поет, публіцист і філософ, ректор Київської духовної академії (зараз – Києво-Могилянська академія) – Феофан Прокопович (1681–1736), який був ідеологом і "архітектором реформ" Петра I, що відбувалися на початку XVIII століття (Фасмер, 1986–1987).

Цікаво, що споріднене з *constitutio* досить популярне в наших пенатах ім'я Костянтин запозичене з грецької мови, а не з латини. Воно означає *повільний, неспішний, старий, статечний*. Очевидно, що корінь *const-* – спільний для багатьох європейських мов, і, скажімо, Макс Фасмер переконує, що подібний існував й у праслов'янській мові, утворивши і прикметник *късьнь* (повільний), і дієслово *къснкти* (не поспішати). Зрештою, пригадаймо, що римському консулу Квінту Фабію Максиму – переможцю Ганнібала його вдячні співвітчизники дали прізвисько Кунктатор (дослівно – "Повільний").

Отже, етимологія свідчить, що *конституція* в метафоричному сприйнятті цього слова означає *Найстаріша* (у значенні – головна), *Статечна, Поважна, Та, що не змінюється, Та, що викликає повагу*.

Література

1. *Етимологічний словник української мови*. В 7 томах / Інститут мовознавства імені О. Потебні НАН України. – К.: Наукова думка, 1982–2012.
2. *Купчинський О. А.* Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень / О. А. Купчинський. – К.: Наукова думка, 1981. – 250 с.
3. *Махновець Л.* Літопис Руський за Іпатським списком / Л. Махновець. – К.: Дніпро, 1990. – 591 с.
4. *Півторак Г.* "Україна" – не "окраїна" // Походження українців, білорусів, росіян та їхніх мов / Г. Півторак. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 101–105.
5. *Плохій С.* Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / С. Плохій. – К.: Laurus, 2012. – 437 с.
6. *Скляренко В.* Звідки походить назва Україна? / В. Скляренко // Україна, 1991, № 1. – С. 19–40.
7. *Суперанская А.* Общая теория имени собственного / А. Суперанская. – М.: Наука, 2012. – 366 с.
8. *Фасмер Макс.* Этимологический словарь русского языка. В 4 т. – 2-е изд. / Макс Фасмер. – М.: Прогресс, 1986 – 1987.
9. *Шевельов Ю.* Исторична фонологія української мови / Ю. Шевельов. – Харків: Акта, 2002. – 1054 с.
10. *Шелухін С.* Україна – назва нашої землі з найдавніших часів / С. Шелухін. – Прага, 1936. – 248 с.
11. *Яковенко Н.* Дзеркала ідентичності / Н. Яковенко. – К.: Laurus, 2012. – 471 с.

Закінчення в наступному номері